

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ АНТОЛОГИЯСЫ

1 2009
16610к

Жанұзақ Т.

ҚАЗАҚ ОНАМАСТИКАСЫ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ АНТОЛОГИЯСЫ

Т. Жанұзақ

**Қазақ
ономастикасы**

**Павлодар
2008**

УДК 81.22
ББК 81.2-3
Ж 27

Сериясы 2008 ж. негізделген

БАС РЕДАКТОР
Арын Е. М.

ҚҰРАСТЫРУШЫ, ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР
Құдабаев А. Ж.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Айтбаев Ө., Әбілқасымов Б., Жанпейісов Е., Жанұзақов
Т., Жүнісбеков Ә., Қалиев Ғ., Қайдар Ә., Құсайынов К.,
Нақысбсқов О., Оралбаева Н., Сайрамбаев Т., Сарыбаев
Ш., Сарбалаев Ж., Серғалиев М., Сыздық Р., Хасанов Б.

Жанұзақ Т.

Ж 27 Қазақ ономастикасы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2008, – 240 бет

ISBN 9965-842-52-3

Бұл кітапта топонимика бойынша қазақ және орыс тілінде жазған зерттеулер сніп отыр. Осы кітап зиялы қауымға, ғалымдарға, аспиранттарға, қазақ тіл білімін терең білгісі келетін жалпы көпшілікке арналады.

Еңбек материалдары автор еңбегінің негізінде алынды

ББК 81.2-3

Ж $\frac{4602020400}{00(05)-08}$

ISBN 9965-842-52-3

© Жанұзақ Т., 2008
© Құрастырушы А.Ж.Құдабаев,
С. Торайғыров ат. ПМУ 2008

АЛҒЫ СӨЗ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ – қазақ тілінің әр жақтары (дыбыс жүйесі мен сөздік құрамын, грамматикалық құрылымы) мен салаларын (фонетика, лексикология, грамматика) олардың дамуын, өз ара байланысын, ішкі заңдылықтарын жан-жақты зерттейтін ғылым саласы. Қазіргі қазақ тілі – саяси, ғылыми көркем әдебиет, публицистика, күнделікті радио мен телевизия хабарларында қолданылып жүрген Қазақстан республикасының мемлекеттік тілі.

Қазақ тілінің өсуі мен дамуын қазақ тіл білімі тұрғысынан ғана емес, жалпы түркология ғылымы тұрғысынан алып қарағанда, шығып жатқан ғылыми еңбектерінің саны жағынан болсын, жаңа әдістерді қолдану, ғылыми проблемаларды шешу, мамандар даярлау жағынан болсын, әлемдік түркологияда алдыңғы қатарға шықты.

Тіл білімінің жаңа саласы статистика, қолданбалы лингвистика әдістерін түркология ғылымында алғаш қолданған да Қазақстан ғалымдары болатын.

Бүгінгі кезде ұлттық тілге деген сұраныстың көптігіне байланысты осы еңбекті шығару ісі қолға алынды.

Сіздердің қолдарыңызға тиген «Қазақ тіл білімінің антологиясы» атты сериялық басылым ұлттық тілдің дамуына мол үлес қосқан ғалымдардың еңбектерін белгілі жүйемен топтастыруды жөн көрдік.

Қазақ тіл білімі антологиясының басты мақсаты – классикалық үлгідегі жазылған ғылыми еңбектердің, тілдік зерттеулердің, ғылыми ой-тұжырымдардың көрсеткішін кейінгі жас ғалымдарға, ұрпағымызға үлгі ету. Талдаудың, пайымдаудың, дәлелдеудің сан қырлы тәсілдеріне бойлатудың нақты мүмкіндігін ұсыну.

Қай елдің болмасын рухани мұрасын танып – талдаудың, бағалаудың ғылыми қалыптасқан шарттары бар. Мұндағы

ғылыми ізденістер осы талаптардың биігінен көріне алған. Қазақ тіл ғылымындағы жетекші ойлар – тіл салаларының барлық бастау көзінің бұлағы.

Бұл антологияны құрайтын ғалымдардың еңбектері қазіргі кезде кітапханалардың сирек қорларында өте аз әрі санаулы болғандықтан және кейбіреулері тіпті жетіспейтіндіктен қайта жинақтап, жариялату ісі қолға алынды.

Редақциядан

ҚАЗАҚСТАН ТОПОНИМДЕРІНІҢ ШЫҒУ, ПАЙДА БОЛЫП ҚАЛЫПТАСУЫ

Кең-байтақ, ұланғайыр жеріміздегі жүздеген, мыңдаған жер-су аттары (топонимдер) ғасырлар жәдігері, мәдениетіміз бен тарихымыздың құнды қазына байлығы деп айта аламыз.

Тек қана өзен аты 85 мың болса, көл аттары 50 мыңның үстінде. Олардың ең ірілері: *Балқаш, Алакөл, Сасықкөл, Теңіз, Марқакөл, Зайсан, Шалқар, Индер, Қарасор, Шортанды, Шабақты, Үлкен Шабақты, Бурабай, Сілеті теңіз, Құсмұрын, Шағалалы теңіз, Үлкен Қараой, Сарықона, Арыс, Ертіс, Есіл, Іле, Сырдария, Жайық, Кеңгір* т.б.. Ал қалалар мен кенттер, ауыл, село атауларымен қатар физика-географиялық атаулардың шамадан тыс мол екені баршаға аян.

Топонимдердің (жер-су аттарының) шығу, пайда болу тарихы ең алдымен халық тілінің байлығына, әрбір тарихи дәуірдегі қоғамдық өмірдің құрылысына, оның әлеуметтік-экономикалық жағдайына, ел-жұрттың кәсіби тірлігіне, мемлекеттің дамып өсуі мен елді мекендердің сан жағынан артып, молая түсуіне тікелей байланысты болып отырады.

Жеріміздегі мыңдаған атаулардың шығу, пайда болу, дамып өсуі бір ғана дәуірге тән емес, талай ғасыр, тарлан дәуірлердің куәсі, біздің заманға жеткен бай қазына, асыл мұрасы. Қазіргі қазақ жерінде сан қилы тарихи оқиғалардың болып өткені, бұл қасиетті де, құдыретті жерімізді талай ұлыс, тайпа, ел, халықтың жерлеп, мемлекет құрып ғұмыр кешкендігі тарихтан мәлім.

Біздің дәуірімізден бұрынғы VII-IV ғасырларды қазақ жерінде сақтар өмір сүріп, тарихта із тастағаны, ал III-II ғ. қаңлылар, II-I ғасырларда Іле бойындағы сақтар мен оғуздерді ығыстырып, үйсін мемлекетінің өмір сүргені, жыл санауымыздың I ғасырынан, қытай жазбаларының көрсетуінде, қыпшақтардың, алшын, дайлардың болуы, V ғасырдан арғын тайнасының,

VIII ғасырдан Найман, Керей, Қонырат, Жалайыр тайпаларының шығыс өлкемізді, 12 ата байұлының батыс аймағымызды мекендегені араб, батыс және қытай, грек ғалымдарының еңбектерінен олардың жылнамаларынан белгілі.

VI-VIII ғасырларда Іле бойында Батыс түрік қағанатының астанасы болғандығы, ал VIII-X ғасырларда Қарлұқ мемлекеті, одан соң оғұздардың IX-XII ғ.ғ. өмір сүргені, XI-XII ғ.ғ. Қимақтар мен Қыпшақтарды», XIII-XIV ғ. Моңғол үстемдігі, XIII-XIV ғ. қыпшақ бірлестігі, яғни Дешт-и қыпшақ, кейіннен Жетісу, Талас өңірлерінің Моғол мемлекеті қол астында болуы мыңдаған жер-су аттары арқылы өз іздерін қалдырып отыр. Бұл атаулардың ішінде тарихқа дейінгі, яғни біздің дәуірімізге дейінгі жер-су аттары мен орта ғасыр, ортағасырлық көне атаулар көптеп кездеседі.

Б.д. дейінгі гидронимдер мен оронимдер: а) теңіз аттары: *Каспий теңізі, Арал теңізі*; ә) өзен аттары: *Арыс, Талас, Ертіс, Есіл, Іле, Елек, Кеңгір, Шу*; ә) тау аттары: *Алтай, Хантәңірі, Қаратау, Қазығұрт, Қарқара, Қарқаралы, Күршім, Тарбағатай, Маңырақ* т.б.

Ерте орта ғасырға тән жер-су аттары:

Тараз, Екіөгіз, Қаялық, Суяб, Сығынақ, Сауран, Орал, Талкиз (Талғар), Сарыг, Кермен, Кеи, Торғай т.т.

Ортағасырлық жер-су аттары:

Құлан, Отырар, Созақ, Сайрам, Сүткент, Жайық, Теке, Аспара, Шымкент, Түркістан т.т.

Жоғарыда көрсетілген жер-су аттарының мағыналары қазіргі тіліміздің лексика-морфологиялық табиғаты жағынан түсінікті, әрі мағынасы айқын сияқты көрінеді. Мәселен, *Алакөл* – “ала-кұла көл”, *Хантәңірі* – “тәңірі хан”, *Қаратау* – “қарайып жатқан тау”, *Ұлытау* – “үлкен тау” т.т. Алайда бұлайша таллап, түсіну үстірт, жеңіл қарау болар еді. Өйткені ондай ескі, көне атаулар қазіргі түркі тілдерінің лексикалық әрі фоно-морфологиялық заңдылығына бағына бермейді.

Сондықтан ондай атауларды тарихи-салыстырмалы және тарихи-топологиялық жолмен зерттеу нәтижелі болмақ.

Жазба деректер мен археологиялық қазба материалдар – өткен дәуірдің орта ғасырында қазақ жерінде тұрақтар мен елді мекен және қала, қалашықтардың көп болғанын растап отыр. Оның негізгі себебін Орта Азия халықтары өмірінде көшпенділікпен қатар отырықшылықтың да болғаны кеңінен дәлелдей түседі.

Тарихшылардың баяндауынша: “Отырықшылдық пен қала өмірінің даму қарқыны қазақтың барлық жерінде бірдей болмайды. Сырдария мен Талас, Шудың оңтүстік аудандарында қалалардың дамуы әсіресе V-VIII ғасырда үдей бастайды” (1.107).

Қазақстанның көне дәуір қалаларының аттарын зерттеу, лингвистикалық тұрғыдан талдаудың тарихи-географиялық әрі этнографиялық мәні мен маңызы аса зор.

Қазақстан тарихында “X-XII ғасырлардағы ортағасырлық қалалар мен кенттердің қалыптасу жайы толық сипатталған. Қазақстанның ұланғайыр даласы бірнеше табиғи-шаруашылық зонаға бөлініп қаралады. Олардың әрқайсысындағы қала тірлігінің, оның тарихының өзіндік ерекшеліктері болғаны да тарихымызда жете айтылған” (2. 1972, 205).

Соңғы жылдары Қазақстан археологтары көне қалалардың орындарында қазба жұмыстарын жүргізіп, қорған аумағындағы қалалар мен қалашықтардың аумақтары мен жер көлемдерін анықтады. Мәселен, Тараз қаласының аумағы 6,5 гектар болса, Отырар 20, Құлан 12, Талғар 9 гектар жерге орналасқан. Қазақстандағы Ерте ортағасырлық және ортағасырлық қалалар әсіресе Батыс түркі қағанаты заманында (VI-VIII ғ.ғ.), Қармұқтар үстемдігі кезінде (VIII-X ғ.ғ.), Оғуздар мемлекеті тұсында (IX-XII ғ.ғ.), Қимақтар мен қыпшақтар дәуірінде (VIII-XII ғ.ғ.) көптеп салынып, ерекше гүлденгені белгілі.

Қазақстан топонимдері ерте заман оқымыстылар: Геродот, Страбон, Птолемей, Марко Поло, Земарх Клиний еңбектерінде, сондай-ақ саяхатшылар мен әртүрлі елдердің елшілерінің (Плано Карпини, Андре Лонжомо, Вильгельм де Рубрук) жазбаларында біраз кездеседі. Әсіресе X-XII ғасырлардағы араб саяхатшылары мен ғылымдарының еңбектерінде жер-су аттарының көптеп кездесетінін Ибн-Хордазбек, Ибн-Хаукал, Әл-Махдуси, Әл-Масуди, Әл-Идриси еңбектерінен анық көреміз.

“Худуд-ал-алам” мағлұматы бойынша *Қарлұқтар* билігі кезінде 25 тен аса қала мен елді мекендердің болғаны, олардың ішінде: *Құлан, Мерке, Амлалық, Тузун, Балығ, Барсхан, Сикүл, Талғар, Тоң, Пенгүл* сияқты қалалардың аттары аталатынын оқимыз.

XI ғ. авторы ал-Идриси “Нұзхат ал-Муштак” атты еңбегінде қимақ хандарының 16 қаласының атын атайды да, оның 12 қаласы қимақтардың тұрған жері, яғни Гамаш өзені алабында Хоған астанасымен бір жерде орналасқан деп көрсетеді.

Бұл мәліметтерден қарлұқ, оғыз, қыпшақ тайпаларының өзбек, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, түркімен, қарақалпақ т.б. халықтарының қалыптасуына тікелей жер еткенін байқаймыз. Қарлұқтар мен оғыз, қыпшақ тайпаларының өзбек, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, түрікмен, қарақалпақ т.б. халықтарының қалыптасуына тікелей әсер еткенін байқаймыз. Қарлұқтар мен оғуз, қыпшақ, сондай-ақ, көне үйсін, қаңлы этнонимдерінің қазақ тайпалары мен руларында сақталып отырғаны бұған дәлел. Осымен байланысты ерте орта ғасыр мен орта ғасырдағы қала аттарының тілдік сипаты жағынан қайсы халыққа тәндігін анықтау – қазіргі түркі тілдері үшін, сол тілде сөйлейтін халықтар үшін аса маңызды мәселе болып табылады.

Қазақстанның көне топонимдері тарихи лексика материалдары ретінде де аса құнды да бағалы. Әсіресе қазіргі республика аумағында замандар бойы түрлі этникалық топтардың өмір

сүргендігін, ал ономастикалық материалдар олардың тілдерінің қалдықтары ретінде біздің заманымызға жеткендігін, сол тілдердің құпия сырларын ашуға септігін тигізетін аса зор деректер боп саналатынын анық көреміз.

Тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы-типологиялық және құрылымдық-морфологиялық әдістерді қолдана зерттеу нәтижесінде көне топонимдердің тілдік табиғатын, қайсы тілге тәндігін анықтай аламыз.

Қазақстан топонимдерін талдау барысында олардың бірнеше хронологиялық дәуірге тәндігін байқаймыз.

1. БІЗДІҢ ДӘУІРІМІЗГЕ ДЕЙІНГІ ТОПОНИМДЕР

Қазіргі топонимдер құрамында қазақ тілі материалы тұрғысынан талдауға көнбейтін, әдеби тіл нормасында жоқ лексикалық қабаттар жиі ұшырайды. Ондай топонимдердің кейбіреулері тарих атасы Геродот Страбон (4. 1927), К. Птолемей т.б. кездесе, басқалары V-VIII ғ.ғ. көне түркі жазба ескерткіштерінде, енді біреулері біздің дәуірімізден бұрынғы үйсін, қаңлы тілдеріне тән болып келеді. Бұндай атаулар Қытай халқының “Ханнама. Үйсіндер тарауы”, “Тарихнама” сияқты атақты тарихи ескерткіштерінде бар. Ресейдің Жоңғутану ғылымының негізін қалаушы синолог-ғалым Я.Бичуриннің “Орта Азия байырғы ұлттарының тарихи материалдары” атты белгілі еңбегі, француз тарихшысы Хоутема “Ханнама” мен “Тарихнамадағы” Батыс өңірлерін аударып, ондағы ономастикалық материалдары көрсетсе, Жапон оқымыстысы Ушида Канпу т.б. ғалымдар бірге отырып, Жоңғу тарихи кітаптарындағы Батыс өңір тарауларын аударып, түсінік жасап, баспадан шығарды (2 томдық еңбек). Міне осылардың бәрінде де түркі атаулары, оның ішіндегі қазіргі қазақ халқын құрап отырған ірі тайпалар: үйсін, қаңлы, қыпшақтар туралы, оларға тән ономастикалық материалдар көптеп келтіріледі.

Біздің дәуірімізге дейінгі топонимдердің көпшілігі тау, теңіз, өзен, көл атаулары болса, кейбіреулері қала аттары ретінде ұшырайды. Мәселен, *Алтай, Хантәңірі, Қаратау, Қазығұрт, Ұлытау, Алатау, Каспий теңізі, Арал теңізі, Балқаш көлі (бұрын теңіз аталған), Ертіс, Арыс, Талас, Іле, Есіл, Сырдария, Ойыл, Қиыл, Тобыл, Жайық, Ембі (Жем), Хантәңірі, Талғар, Шығу, (Чегу), Тараз* т.б.

Каспий теңізінің атауы біздің дәуірімізден бұрынғы II ғ. Орта және Солтүстік Закавказьяда *Кас елі*, Мемлекеті ретінде, ол осы дәуірде албандар басып алып, ассимиляциялаған халық аты ретінде кездескен (БСЭ, т. 20, 324). Көрнекті грек географы Страбон албандардың басып алған жерінде *Каспийан* мемлекетінің болғандығын, бұл мемлекет пен теңізге қазіргі кезде жоқ болған Каспи деген халық атының қойылғанын айтқан (5. 476).

Тарихшы С.В.Юшков болжамы бойынша: “в VII-IV в.в. до н.э. территорию Запада Туркменистана и регион Эмби Казахстана населяли племена *Каспи*, по хозяйственно-бытовой деятельности схожие со скифами-саками и, по-видимому, являющиеся одним из их разветвлений, и что от Каспов, длительное время проживавших на этой территории, получило название Каспийское море” (6. 148).

П.В. Жило бұл теңіздің 70 м. аса аты болғанын көрсетсе (7. 1960), Х.Хасанов (8.7) тағы да 10 атауын анықтады (65).

Бұдан 3300-3500 жыл шамасы бұрын жазылған “Авеста” атты діни кітапта теңіздің бізге мәлім емес, ең алғашқы аты *Воуру Каши* екен, ол орта пехлеви тілінде “ең жоғары” деген мағынаны білдірген (П.В. Жило). Каспий теңізінің ең алғашқы атауларының бірі *Гирхан* болған. Бұдан басқа да *Албан, Хвалын, Гуржи, Гирхан, Огуз, Хазар, Табарыстан, Дейлем, Дербент, Түрікмен, Маңғышлақ, Гүлзум, Ақ, Көк, Гуз, Қытшақ, Қара теңіз, Сарай, Хиуа* тәрізді атаулары болғаны тарихтан мәлім. Бұлардың көбісі теңіз жағасында тұрған тайпалар мен

қалалардың аттары. Өзербайжан, Түрікмен, Иран классикалық әдебиеттерінде бұл теңіз Хазар деген атымен белгілі (Хазар-түркі халқының аты).

В.А. Никонов теңізге *Айдархан* (яғни Астрахань), *Құзғынтеңіз* (құзғын – “қарға”), Гапы (Хапужскал) деген аттардың қойылғандығын айтады (9. 182).

Каспий теңізі атауы екі компоненттен тұрады. Оның *Кас* компоненті осы теңізді иемденген ерте замандағы сақ-скифтердің бір тармағы *Кас* тайпасы, мүмкін халқының аты болуы керек. Ал екінші компоненті түркі-монғол, тұңғыс-манчжур тілдеріне тән дербес мағыналы жеке лексика болса керек. Оны тарихи-салыстырмалы және салғастырмалы-типологиялық тұрғыдан қарастырсақ: орочин тілінде *bija* “өзен, көл”, эвенкі *bizd* “өзен”, самоед ба “өзен”. Қазақстанның Алматы облысы Ақсу ауданында Биен (Бүйен) атты өзен бар. Оның бірінші сыңарындағы би сөзі осы *bija*, *bizd*, *ba/ба* сөздерімен төркіндес екенін байқаймыз. Бұл айтылғандарды басқа да тілдер материалдары толықтыра түседі. Мәселен, Самоди тілінде *би(бу)* – “өзен”, Негидальд тілінде *dija* – “өзен”, “бастау”. Басқа елдер топонимдерінде осы сөз арқылы жасалған гидронимдік атаулар: *Бия* – Об өзенінің бір тармағы, *Бий-Хем* – Енесей өзенінің бір тармағы, *Большая Бира* и *Малая Бира* – Амурдың сол жақ тарауы (Э. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. 1984, с. 84-85-86). Демек, Каспий атауының екінші компонентіндегі *ни-ний* сөзін жоғарыда айтылған *би*, *bija*, *бира* сөздерінің қатаң *n* дыбысымен айтылған “өзен”, “көл” мәніндегі көне формасы деп білеміз. Олай болса, Каспий теңізі “Кас тайпасының (халқының) “көлі” дегенге саяды. Ол басында суы шағын көл атанғанман бара-бара, суы молайып, көлем, алабы да ұлғайып теңіз болғанға ұқсайды.

Арал теңізі жазба деректерде біздің дәуірімізден бұрынғы III ғ. *Оксин* теңізі аталыпты. Рим ғалымдары Страбон мен Птолемей осы *Оксин* теңізі туралы өз жазбаларында мағлұматтар

қалдырған. Клавдий Птолемей “Алмагеста” атты еңбегінің 22-картасында Арал және Каспий теңіздерін көрсеткен. Жаңа дәуірден 138 жыл бұрын Қытай империясының елшісі Чжан Кянь: “Кан-гюй мемлекеті үлкен теңіздің жағасында. Бұл солтүстік теңізі Арал” – деп жазған екен. Бұл көрсетілген мезгілде Кан-гюй мемлекеті үлкен теңіздің жағалауында болғаны байқалады. Көрсетілген уақытқа Кангюй мемлекеті қазіргі Ферғана облсынан Ауғанстанға дейінгі жерді иемденген. Арал теңізінің Көне Сарматтың бір тармағы ретінде танымал болғаны тарихи деректерден белгілі.

Кайнозой дәуірінде Арал теңізі Каспий теңізімен жалғасыпты. Ерте дәуірде Амударья (Оксус) Каспий теңізіне құйса, Торғай өзені Арал теңізіне құйыпты. Арал теңізінің де бірнеше аты болған. Ол туралы әрбір мемлекет саяхатшыларының жазбаларында айтылған. Мәселен, Ибн-Хордадбектің мәліметі бойынша Арал теңізі 865 ж. *Курдер* аталса, Әл-Масуди 943 ж. өз еңбегінде оны *Курджани* деп, Әл-Истахри 961 ж. *Казбин*, Әл-Хафизидің 1339 ж. *Абруда* десе, Бекрон XIII ғ. оны *Женут* деп жазған. Біздің пікірімізше, Арал атауы *ар* және *ал* деген дербес екі компоненттен құралған. Бірсыпыра зерттеушілер оны орал-алтай тобындағы тілдерге тән деп қарайды. А.К. Матвеев оны венгер тіліндегі *ар/ер* – “тасқын”, “өзен ағысы” деп жазса, Е.И. Рамбендеева ол атауды Мансий тіліне тән *ара* – “өзен” дейді. Ар тұлғалы топотерминнің көптеген түркі тілдерінде бары аян: өзб. *орол*, шор. *аргы* – “арал”, “өзен қолтығы”, тув. *арыг* – “су жағасындағы бұта”, як. *арал* – “өзен алабы”, *арыг* – “арал, ағаш арасындағы алаң, шабындық”, хак. *арыг* – “тоғай, өзен тармағы, тарамы”. Бұл терминдер топоним ретінде де қолданысқа түсіп отырған. Мәселен, қаз. *Арал* (теңізі), *Арыс*, *Арганаты*, башқ. *Ар-Танап* өзенінің оң жақ тармағы, *Эри-Буй* өзенінің тармағы, як. *Арыы* – “арал”, *Улу Арыы* – “үлкен арал”, *Уон Арыы* – “он арал” т.б.

Бұл айтылғандарды жинақтай келгенде, Арал гидронимінің мағынасы: “су, өзен, көл, бастау”, “арал, өзен, көл аралы” дегендер қосымша мағыналар, ал тіліміздегі *Арал* өзінің тура мағынасындағы сөз.

Сырдария өзені жазба деректерде біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырда, біздің дәуіріміздің IV ғасырында Скиф тілінде *Силлис* аталса, VI-VIII ғасырларда грекше *Яксарт* (түріктің Касарт дегенінен өзгерген), кейінірек VIII-X ғасырларда, Қарлықтарды» үстемдігі кезінде *Сейхун*, одан бұрынырақ Александр Македонский жауынгерлері оны *Танаид* атанған. Бұл атау скифтің “Дон” – “өзен” атауының көшірмесі (калькасы) еді.

Бұл өзен Шығыс Қазақстан облысының Өскемен, Семей қалаларын және Павлодар облысының Павлодар қаласын басып өтіпТобылға, одан барып Об өзеніне құяды. XI ғ. Махмуд Қашқари еңбегінде ол *Эртиш* тұлғасында беріледі де “Йамак даласында ағатын өзен аты” – деп түсінік береді. Оның тура мағынасы “Қане, жарысып көр, кім озар екен” деп көрсетеді. Э.М.Мурзаев бұл мағыналарды халық аңызы деп қарайды да мұндай ұқсас гидронимдер көп кездеседі деп: *Иртыш, Ырғыз, Иркут, Иірсу, Иіркөл* т.б. атауларды мысалға келтіреді.

В.П.СеменовЕртіс атауыныңмағынасынбасқашатүсіндіреді. А.Д. Дульзон пікірінше: ”Ертіс Кет сөзі, оны моңғолдар өз тілдеріне Эрчис, Ирчис тұлғасына өзгертіп қабылдаған, яғни кет тіліндегі *Ирчис, Ирчис* мұндағы *сес, цис* – ”өзен” деп қарайды (10.98).

Қазіргі Тяньшань тауы аталып жүрген тау аты ерте заманда *Үйсін тауы* аталғаны тарихи деректерде бар жайт. Таудың біздің дәуірімізден бұрынғы II-I ғасырларда өмір сүрген үйсін тайпасының атымен аталуының да өзіндік сыры мен себебі бар. Ерте заманда Қытайдың қазіргі Синьцзян жерін Хыши Коридорына дейін үйсіндер иемденген болса, біздің дәуіріміздің I ғасырынан бастап Іле өзенінің оңтүстік батысын, Күнгей алатауды үйсіндер өз жері етіп, мемлекеттік тұтастығының

негізін құрған. Бұл жайт Қытайдың “Ханнама” және “Тарихнама” ескерткішіндегі “Үйсіндер туралы” тарауында толық баяндалған. Оны соңғы жылдары үйсін қабырларын зерттеген, үйсін мәдениетін археологиялық қазбалар негізінде анықтаған Қытай және Қазақстан археологтары жазып отыр.

Қытай жылнамаларындағы үйсін сөздері мен жер-су, адам аттарын оқып, талдаған ресейдің тұңғыш синологы Я. Бичурин.

Оның баяндауынша, мына сөздер мен жер-су, адам аттары үйсін тіліне тән. Олар: *Даган, Чаян, Темірлік, Күңгел, Нарын, Долос, Талас, Қарқара, Ақсай* (жер-су аттары), *Күнбег, Унгебай, Чиригбай, Эршақ, Еркін, Нәнди, Оңқа* (кісі аттары), *бури, ақа, жосы, аран, ши, сойыс, тау, нор-жалпы* есімдер. Ал *Үйсін тауы* атауындағы *үйсін* этнонимінің этимологиясы жайлы Н.Я. Бичурин, Ш. Уәлиханов, В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам, Н.В. Кюнер, Б.Г. Гафуров, Ю.А. Зуев т.б. ғалымдар әрқилы пікір айтты. Соңғы кезде Шынжаң музейінде түркі тілдерін зерттеумен шұғылданып жүрген Ыслапыр ұлты (үйғыр) азаматтың айтуынша: “Түрік тілінде “*үді*”, “*үйді*” деген түбір сөзді” “*ұйыған*”, “*қатқан*”, “*еріп жүрген*” деген сияқты мағынасы бар екен. Оның ауыспалы мағынасы “*ынтымақтасу*”, “*бірлесу*” деген сөздерге саяды екен. Үйсін үшінші жақтық бұйрық райлы қосымша, фонетикалық үндестік бойынша *idi+sun – uy(i)sun – uysun <үйсін* болып өзгерген. Ал үйсін сөзі дыбыстық аударма бойынша қытайша – (қытай жазу нұсқасына сай) жазылған. Сондықтан олар бұл атаудың мағынасын “*ынтымақтасу*”, “*бірлесу*” деген сөздерге қатысты болу керек (11. 97.98) дейді.

Біздің байқауымызша, *Үйсін* атауы екі сөзден бірігіп жасалған. Оның бірінші компоненті *үй(уй, ой)*, екінші компоненті *сін(сын)*. Үй сөзі ой сөзінің дыбыстық тұрғыдан өзгерген тұлғасы болса керек. *Ой > үй > үй*. Былайша *ойғыр > үйғыр, оймауыт, ойрат, ойсын* деген атаулардағы *ой* сөзі “*ойпаң, ойлауыт*”, “*ойдым*” деген мағынадан гөрі “*орман*”, “*тоғай*” мәніне бейім. Үйсін атауының екінші компоненті *сін* (варианты *сін*)

қосымша деуден гөрі жеке мағыналы түбір сөз деп қараудың реті бар сияқты. Бұл сөздің түркі, монғол, тұңғыс-манчжур тілдерінде түрлі дыбыстық тұлғада айтылып, “халық”, “тайпа” деген мағынаны білдіретінін көреміз. Мәселен, монғ. бур. *зон* – “халық”, “ел”, тұңғыс-манж. *зон* – “халық”, якут *зон* – “халық”, “тайпа”, тува *чон* – “халық”, “тайпа”, чув. *сын//шын* – “адамдар”, “халық”. V-VIII ғ. көне түркі жазба ескерткіштеріндегі *бундун* этнонимінің *дун* (*дьон*) компонентін Н.К. Антонов “халық”, “адам” деген мағынадағы жеке, дербес сөз деп таниды да: “Нам кажется, – писал он по этому поводу, – что тюрко-монгольское *йон*, *дьон*, *чон*, *сын* можно бы сравнить еще с Хуннским *жун*, имевшим по-видимому значение “народ, люди, племя” (12.12).

Жоғарыда айтылған пікірлерге қарағанда, *үйсін* этнонимінің екінші компонентіндегі *сін* (*сын*) сөзі шығу тегі жағынан *зон* (*дьон*, *йон*, *шын*, *сын*, *чон*, *жун*) сөздерімен тікелей байланысты. Оның фонетикалық тұрғыдан өзгеру құбылысы әлі де зерттей түсуді қажет етеді.

Бұл сөздің дыбыстық тұрғыдан өзгеріске түсуі, біздіңше, дыбыстардың алмасуымен байланысты екені байқалады. Яғни *з//д//й//ж//ч//с* немесе *з//ж//д//й//ч//у//с*. Салыстырмалы әрі салғастырмалы типологиялық тұрғыдан талдай келіп, *үйсін~ойсын~үйсын* этнонимін “орман халқы, орман адамдары” деген мағынаға жуық болар деп жорамалдаймыз.

2. ЕРТЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТОПОНИМДЕР

Қазіргі Қазақстан Республикасының жерінде ерте орта ғасырда кімдер, қандай тайпа, ру, ұлыстар мен елдер өмір сүріп, тіршілік еткені, ол кездегі топонимдер жайлы Қазақстан тарихында толық әрі жан-жақты айтылса (1.1997), археологтар еңбектерінде сол кездегі қалалар, замандар табына орай жер астында қалған, қирап бөлінген, кейіннен қазба жұмыстары нәтижесінде аршылып, анықталған қала аттары белгілі болды (2.1998).

Ерте Ортағасырлық тайпалар мен рулар және сол кездегі қалалар мен тұрақтар, өзен, көл, тау тағы да басқа жер атаулары XI ғ. әйгілі ғалым Махмұт Қашқари еңбегінде және оның қалдырған географиялық картасында берілген (3.1960, 1961, 1963). Ол замандарда Жетісу өлкесін және Оңтүстік аймақты батыс түркі қағанаты билеп, орталығы Суяб қаласы атанса, Шығыста Қарлұқтар, Оңтүстікте Қараханидтер, одан соң Оғұздар, Солтүстік-Шығыста Қимақтар мен Қыпшақтар өмір сүрді. Бұл жайттар және ол кездегі топонимдер жайлы толық деректер А. Әбдірахманов (4. 1975), Қ. Рысбергенова зерттеулерінде барынша толық баяндалып, көптеген топонимдердің мән-мағыналары мен сыр-сипаттары көрсетілді (5.2000).

Орталық Қазақстанның ерте орта ғасырдағы ру, тайпаларының шығу, пайда болу тарихын, атаулардың таралу шегін анықтау, салыстыру, оларды археологиялық тұрғыдан зерттеу мәселелері мен академик Ә.Х. Марғұлан көп шұғылданып іргелі еңбектер жазса (6. 1978, 1979), Орталық Қазақстан топонимдерінің шығуы мен дамуы және қалыптасу тарихы А. Әбдірахманов зерттеулерінде де біршама қарастырылды (7. 1989).

А. Жартыбаев, Омарбекова А.С., Бектасова Б.К. зерттеулерінде Қарағанды, Ұлытау, Торғай, Қостанай аймақтарындағы топонимдердің құрамы мен құрылысы ғылыми тұрғыдан өз шешімін тапты (8.1991).

Атырау, Батыс Қазақстан өлкелерінде орта ғасырда өмір сүрген тайпалар. олардың тілі мен жер-су аттары да М. Қожанов (9.1989), Ұ. Ержанов (10.2001) еңбектерінде, Шығыс Қазақстандағы арғын, найман, керей тайпаларының орта ғасырдағы қоныстануы мен таралу шегі, бұл өлкелердегі топонимдердің пайда болу тарихы мен шығу тегі, сыр-сипаттары мен этимологиясы А. Әлімхан (11.2000), Б. Бияров (12.2002) зерттеулерінде біршама қамтылды.

Ерте ортағасырлық топонимдер (қала, кент, өзен, көл, тау атаулары) осы еңбектің ”Топонимдер этимологиясы” атты

бөлімінде беріліп отырғандықтан бұл арада жеке-жеке талдан жатуды жөн санамадық.

Жазба деректерге сүйене жасалған V-VIII ғасырларда картада Қазақстан территориясын мекендеген түрік тайпаларының орналасу кестесі көрсетілген. Бұл кестеде Суяб қаласынан басқа Испиджаб Тарбан (Отрар), Тараз, Шаш қалалары және Оксус, Яксарт (Сырдария) өзендері, Хорезм көлі (Арал теңізі), батыста Гирхан теңізі (Каспий теңізі) көрсетілген.

Батыс түрік қағанаты сақынадан кеткен соң түргештер келеді де VI ғасырдан Шу-Іле аралығына үстемдік жүргізіп, бүкіл Жетісу өлкесін иемденеді.

Оның Шу бойындағы астанасын Суяб қаласына көшіріп, оны үлкен орталық атағаны мәлім. Күнгіт қаласында кіші астанасы болады. Күнгіт және сол аттас тайпа Іле алабында тұрған. Түргеш қағанаты көп өмір сүре қоймады. Арада 62 жыл өткен соң 756 ж. оны түркі тілді Қарлық тайпасы жеңіп, тарихи сақынадан кетірді.

Сонымен VIII ғ. екінші жартысынан Қазақстан территориясында Қарлық мемлекетінің негізі құрылады. Бірақ 812 ж. Ұйғырлар Қарлықтарды жеңіп өз үстемдігін орнатады. 840 ж. Ұйғырларды Қырғыздар жеңген соң Қарлықтар қайтадан бас көтеріп, өз әлінше әрекет жасалғанмен 940 ж. олар иемденген Баласағұн қаласын Қараханидтер басып алып, Шу өлкесінде өз үстемдігін жүргізген соң Қарлықтар Жетісуға ие болып, Қаялық қаласын орталық етеді. Арабтардың оңтүстік Қазақстанға шабуылмен келіп, Испиджаб қаласын басып алуы 714 ж. болса, одан ары Жетісуға Ислам дінін дамытады.

Қазақстан жерінде X ғасырдан өмір сүре бастаған оғуздар 22 тайпадан тұрған. М. Қашқаридың "Диван лұғат ат-түрк" атты сөздігінде оғуз тайпаларының аттары аталады. Олар: *Қынық, байындыр, ива, салур, афшар, бектілі, букууз, баят, язгыр, имур, Қарабұлақ, Алқабұлақ, игдір, үрегір, тұтырқа, ұлайондулдуг, түгер, жесни, бәжене, жуалдар, жаруклуг.*

Оғуздар Батыс Қазақстан мен Сырдария алабында, Оңтүстік Қазақстан және Жетісу өлкесінде көп болған. X ғ. Оғуз мемлекетінің астанасы *Янгикент* болды, кейде оны *Жаңа Гузия* деп те атаған. Оның *байындыр, имур және қан* атты тайпалары *Об пен Ертіс* аралығында өмір сүрді.

Оғуздар Сырдария өзені бойында *Женд, Янгикент, Хора* қалаларында, *Арал, Каспий* теңіздерінің Кең жазира далаларында, *Мұғалжар тауы* мен *Ойыл, Ырғыз, Ембі (Жем)* өзендері бойында көшіп-қонып жүрді. Мұғалжар жондарында оғуздардың *Нуджақ, Бадағақ* атты қорған-бекіністері, ал Оңтүстік Оралда – *Даранда (Дендер)* және *Дарқу* деген шағын бекіністері болды.

Тарихи-географиялық деректерде Қазақстанның оңтүстік, шығыс және орталық аудандарында қимақтар мен қыпшақтардың VIII-XI ғасырларда мекендегені баяндалады. Қыпшақтар мен Қимақтардың туыстығы біздің дәуірімізге дейінгі III ғ. басталғаны А.Н. Бернштам еңбегінде айтылса, қыпшақ этнонимі, ұйғыр ханы Баян Чорға арналған VIII ғ. ортасындағы руникалық тексте аталады. М.Қашқари "Йемаки (Имаки) және қыпшақтар бір тілде сөйлейді, бірақ қыпшақтар өздерін қимақпен бір деп есептемейді, бөлек тайпа деп санайды", – деп көрсеткен.

Араб географы Әл-Идриси "Нузхат ал-Муштах" деген XI ғасырдағы еңбегінде қимақтардың қалалары мен тұрақтары туралы құнды деректер береді. Ол: "Қимақ хандарының қалалары он алты" деген мәліметті жалғастыра келіп, сол кездегі мемлекеттер мен ірі тайпалардың аттарын және жер-су аттарының картасын жасаған.

Ерте ортағасырлық топонимдерге көбіне гомогенді көне түбірлі топонимдердің тән екені анық байқалады. Мысалы: Бақанас, Дегерес, Текес, Қорғас, Ертіс, Есіл, Асы, Балқаш, Елек, Еміл, Қағыл, Қиыл, Тобыл, Лабасы, Лабар, Лепсі, Ойыл, Іле, Кеңгір, Жем, Жеменей, Карагем, Жымпиты, Боген, Сарқан,

Түрген, Обаған, Шамалған, Бүйен, Аягөз, Тараз, Талғар, Қаратау, Бозашы, Бегазы, Маңғыстау, Сағыз, Өлеңті, Сінеті, Шідерті т.т.

Ерте орта ғасырда Қазақстан жеріндегі қалалар мен қалашықтар және белгілі тұрақ-қыстақтардың пайда болып дамуына, өзендер мен көл, көлшік, тау, қыр, жота, шоқы, төбе т.б. объектілерге ат беруде жоғарыда аталған түркі тайпаларының рольдері ерекше болғаны даусыз.

VI-X ғасырларда Қазақстанның оңтүстігі мен Сырдария жазығында, Таласта, Іле мен Шуда сауда-саттық, шаруашылық және мәдениеті өркендеген қалалар пайда болады. Ең алғашқы қалаларда үйлер мен атақты, белгілі адамдардың қора-жайлары, хандар мен бектердің сарай, қорғандары, сауда-саттық орындары болды.

Тарихи жазба деректерде ондай қалалардың көрінісі мен сипаттары толық жазылып отырған.

Сырдарияның орта шенінде орталығы *Отырар* боп, *Канга-Тарбан* атты аймақта патша ордасы тұрған. Жетісуда *Керминкет* қаласының, ал сол жақта *Яр(Жар)*, *Барсхан*, *Беклик* қалалары салынған.

Оңтүстікте *Құйрық төбе*, *Баба-Ата* қалашықтар, Жетісудың Оңтүстік-батысында *Құлан*, *Ақтөбе*, *Мерке*, *Жуантөбе* қалашықтар IX-X ғасырларда белгілі болғанды. Осы жақтағы *Аспара*, *Нузкет*, *Сарыг* сияқты қалалардың сауда-саттық және мәдени қарым-қатынас мәні зор болды.

Ұлы Жібек жолындағы *Тараз* және *Суяб* қалалары VI ғ. жазба ескерткіштерден белгілі боп, ірі қалалар санатына қосылған. Жетісудың оңтүстік-шығысындағы *Талхиз*, *Екіөгіз*, *Қаялық* қалаларының жер шаруашылығымен қатар сауда-саттық, мәдени жетістіктер жағынан мәні ерекше зор еді. Осылармен қатар Жетісудың *Алтын*, *Арғы-Талас-Улус*, *Чигил-балық*, *Йаканкет*, *Одакент* қалаларының тарихта аты қалды. *Құлан*.

Жол, Бұзық, Сарығ, Беклик, Жар сияқты қалалар нағыз түркі сөздерінен қойылған қала аттары.

VIII ғ. Соғдылар негізін салған қалалар: *Халукет, Невакет, Семена* еді. Бұлардан басқа Жетісуда, оңтүстікте *Сауран, Сайрам, Қарнақ, Сунақ, Тараз, Арсубаникет, Испиджаб, Отырар-Фараб* (VIII ғ.) қалалары белгілі болды. Отырар қаласының бұрынғы аты *Тарбан* болған деген де пікір бар. *Тарбан, Турарбанд* және *Отырар* бәрі бір қаланың аты деген пікірлер ертеден орын алған.

Тараз қаласы VI ғасырдан белгілі болған. Оның айналасында, Талас өзені бойында *Ассы, Төменгі Барсхан, Хамукет, Жикіл, Адахкет, Дех-Нуужикет* т.б. қалалар өмір сүрген. Бұл атаулардың барлығы да ерте орта ғасырда, яғни V-X ғасырларда өмір сүрген.

3. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТОПОНИМДЕР

X-XVI ғасырларда Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік шығысында, солтүстік және орталық, шығысы мен батыс аудандарында тұрған қимақтар мен қыпшақтар, қаңлы, үйсін, жалайыр, дулат, албан, суан, арғын, найман, керей, уақ, қоңырат, алшын, алтын, адай, жетіру, әлім, төртқара т.б. тайпаларының топонимдерін де орта ғасырға жатқызуға болады. Қимақтар жайлы деректер VIII ғ. тән араб, парсы деректерінде де айтылды.

Араб географы Әл-Идриси Қимақ хандарының қалалары он алты ... *Қарантия*, қимақтың бірінші үлкен қаласы *Гаган* деп аталатын үлкен көлдің жағасында деп жазды. Одан әрі Дамурия, Сараус, Банжар, Дахсан, Ханауш, Астур, Гамаш өзені, Ертіс сияқты қала аттарын айтады. Сол кезде болған Нудхак, Бадачак, Даранда, Дарку қалалары аталады.

Орта ғасырда бұл аталған қалалардан басқа да толып жатқан топонимдердің болғаны даусыз.